

### Примітки:

1. Щиро дякуємо начальнику експедиції, доценту Одеського Національного Університету к.і.н. Дзиговському О.М. за дозвіл публікувати результати досліджень.

2. Щиро дякуємо ст.н.с. відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України Смоляніновій С.П. за визначення кремневих артефактів епохи палеоліту та бронзової доби.

3. Щиро дякуємо завідувачу фондами ОАМ НАН України, ст.н.с. Субботіну Л.В. за атрибуцію керамічного комплексу.

4. Дякуємо ст.н.с. відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ М.М.Фокєєву та м.н.с. Одеського археологічного музею Чернієнку Ю.А. за надану інформацію.

5. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во 2-й половине II тыс. до н.э.- Киев: Наукова думка, 1985. - Мал. 20.1,8; 21.4,6,9; Иванова С.В., Ветчинникова Н.С. Поселення епохи бронзи та заліза Одеської області // Археологія. - 1989. - №2. - Мал. 1, 1-17; Кравцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА. - №46. - 1955 - Мал. 27,7; Погребова Н.Н. Пересадовское поселение на Ингуле // Советская археология. - 1960. - №4. - С.76-90; Телегін Д.Я. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я (за матеріалами розкопок біля с.Ушкалка) // Археологія. - т.ХІІ. - Київ., 1961. - Мал. 4, 6; Шаповалов Т.А. Поселение срубной культуры Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины. - Киев: Наукова думка, 1976. - С. 150-172; Дубинец О.В. К вопросу о выделении хронологических горизонтов на поселении Ильичевка // Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит-бронзовый век). - ч. 2. - Донецк, 1996. - С.53-59; Памятники срубной культуры Волго-Уральского междуречья. - Саратов, 1993 (САИ, вып. В 1-10). - т. 1, - Мал. 8, 17, 31-33.

6. Березанская С.С., Гершкович Я.П. Андроновские элементы в срубной культуре на Украине //Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. - Челябинск, 1983, - Мал. 3.1,2,3,9.

7. Пустынников С.В. Поселение эпохи поздней бронзы в с. Федоровка // Историко-археологические исследования у г. Азове и на

Нижнем Дону в 1991 г. - Азов, 1993. - Вып.11, мал. 3, 4,6; Потапов В.В. Памятники конца эпохи поздней бронзы на р. Смела //Донская археология. - 2000. - №3-4. - Мал. 3, 9,10, 22.

8. Березанская С.С. Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. - Киев: Наукова думка, 1990. - Мал.7.

9. Ромашко В.А. "Чернолесская" столовая посуда культур позднего бронзового века Левобережной Украины //Проблемы археологий Подніпров'я. - Дніпропетровськ: ДГУ, 1998. - Мал. 1,5.

10. Дубинец О.В., вказ. праця, мал. 1,2; 2,6.

11. Постников С.Н. О керамических орудиях эпохи бронзы поселения Веровка II в Центральном Донбассе // Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит-бронзовый век). - ч. 2. - Донецк, 1996. -Мал. 1.

12. Березанская С.С. Пустынка - поселение эпохи бронзы на Днепре. - Киев: Наукова думка, 1974. - С. 106,110, мал. 32.

13. Телегін Д.Я., вказ. праця, с.4.

14. Швецов М.Л. Исследования Зливкинского многослойного памятника// Археологические открытия -1985.-М., 1987. -С. 433.

15. Gerscovic J.P. Studien zur spatbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westkuste des Azov'schen Meeres//Archaologie in Eurasien. Band 7. - 1999. - Т. 37, 10,11.

16. Березанская С.С. Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. - Киев: Наукова думка, 1990. - С. 88.

17. Щиро дякуємо ст.н.с. Одеського археологічного музею НАНУ В.Г Петренку за надану інформацію.

Булатович С.А.

## ПОНТІЙСЬКІ МОНЕТИ В ТІРІ

Складовою частиною вивчення історії Тіри в мітрідатівську добу є нумізматичні пам'ятки. Їх значення особливо помітно, якщо урахувати майже повну відсутність писемних джерел цього часу у відношенні до Тіри. Проблема складається з двох взаємопов'язаних аспектів: особливості грошового обігу і монетної справи поліса та присутності серед знахідок мідних монет Понта та Пафлагонії. Важливою частиною першого аспекту є такі зовнішні ознаки

тіраських емісій як типологічна та стилістична близькість до мітрідатівського карбування, наявність серед знайдених в Тірі монет наслідувань амиським випускам та ін. Другий аспект має на увазі систематичний огляд усіх монет південного Понту, які походять з Тіри (знайдені у культурному шарі, підйомний матеріал та ті, що знаходяться у приватних збірках). Саме ця друга група монет і є предметом нашого дослідження.

Археологічні дослідження Тіри дозволяють більш поглиблено розглядати питання про місце цього поліса в загальнопонтійській політиці Мітрідата VI Євпатора. Це в першу чергу стосується нового погляду на стратиграфію Тіри. Довгий час в зв'язку з проведенням досліджень на обмеженій площі із залишками будівель, що збереглися, не вдавалося помітити шар II-I ст.ст. до н. е., який знаходився поміж нашаруваннями елліністичного (III-II ст. до н. е.) та римського (I-II ст. н. е.) часу. Ці залишки з матеріалом II-I ст. до н. е. раніше розглядався як пізній будівельний період елліністичного шару і тільки розкопки будинку № 7 виявили, що тут після зруйнування цього будинку з'явилися нові помешкання, які не пов'язані з попередніми<sup>1</sup>. Аналогічна ситуація була і при розкопках будинку № 6, де знайдено залишки споруди з дакійською керамікою II-I ст. до н. е. До мітрідатівського шару належить також водостік під вулицею перших століть н. е.<sup>2</sup> Розкопки цих шарів супроводжувались знахідками амфор I ст. до н. е. - I ст. н. е., амфорними ручками з клеймами рубежу II-I ст. до н. е., керамічними тересерами із зображенням Діоніса-Мітрідата, а також монет міст Понтійського царства. Наявність нашарувань з будівельними залишками II-I ст. до н. е. та відповідним археологічним матеріалом вказують на короткий за часом період поживавлення будівництва в Тірі в добу впливу держави Мітрідата.

На цьому фоні важливого значення набувають монетні знахідки цього ж самого часу, зокрема монети Понта та Пафлагонії. Вони дозволяють ще раз повернутися до питання про місце Тіри в загальнопонтійській політиці Мітрідата Євпатора.

На відміну від знахідок в Ольвії, Херсонесі та на Боспорі<sup>3</sup>, понтійська мідь з Тіри не була предметом спеціального дослідження. Між тим чисельність таких знахідок збільшується, хоч загальна їх кількість у порівнянні з іншими містами незначна - декілька десятків.

Уперше мітрідатівські монети з Тіри стали відомі у 60-х рр. XX ст., після початку систематичних розкопок міста <sup>4</sup>. В наступні роки продовжувались публікації нових знахідок <sup>5</sup>. Частина знахідок (з розкопок к. XX - поч. XXI ст. та приватних колекцій) поки що не опублікована. Відомо також про понтійські монети, знайдені на правому березі Дністровського лиману біля с. Південного, з Болградського району та Ізмаїлу (це монети Аміса 111-105 рр. до н. е.)<sup>6</sup>.

Зараз загальна кількість понтійських монет з Тіри, доступних для вивчення, досягає майже двох десятків.

Кількісний показник понтійської міді з Тіри значно менший, ніж з інших міст Північного Причорномор'я. Але цей факт не повинен нас здивувати, тому що й самі знахідки міських монет Тіри того ж часу також нечисленні та складають дуже малий відсоток серед автономних емісій<sup>7</sup>. Є підстава казати про переважання понтійських монет у грошовому обігу Тіри к. II - поч. I ст. до н. е.

Більшість цих монет належить до карбування Аміса і тільки єдина (з приватної збірки) - Амастрії. За винятком єдиного обола (старший номінал), всі являють собою тетрахалкі. Відомі нам понтійські монети з Тіри розподіляються на такі типи:

голова Ареса / меч в піхвах;

Егіда / Ніка, що іде з пальмовою гілкою (одна Амастрія, решта - Аміс);

голова Зевса / орел на блискавці;

голова Паллади / Персей, що стоїть (обол).

Що до часу карбування понтійських монет з Тіри, то вони розподіляються на основі схеми, яка традиційно використовується дослідниками. Уперше вона була запропонована ще на початку XX ст. Ф. Імхооф-Блюмером<sup>8</sup>. Це необхідно для зручності при порівнянні із знахідками в інших містах Північного Причорномор'я.

Слід, однак, зауважити, що деякі положення цієї класифікації піддаються сумніву. За словами П.О.Каришковського, "схема хронологической классификации городской меди державы Митридата Имхооф-Блюмера великолепна, но кто же может отстаивать точность всех его абсолютных дат? Ведь в основу этой схемы положена недоказанная автором идея о непрерывности чеканки городской меди в течение всего правления Митридата. Серии расположены в

правильної послідовності, но сами абсолютные даты вызывают сомнение”<sup>9</sup>. Маючи це на увазі, відзначимо все ж, що понтійські монети з Тіри належать до трьох хронологічних груп (III, IV і VII) і охоплюють час від 111 до 70 р. до н.е.

Частина південно-понтійських монет з Тіри дуже погано збереглася, тому визначити дату та центр карбування досить важко.

В цілому характер обігу понтійської міді в Тірі визначають монети Аміса з зображенням голови Ареса / меча, тому що їх більшість. Згідно з Імхооф-Блюмером, монети, які мають знак цінності, монограми та диференти, належать до 105-90 рр. до н. е. (IV група), ті, що не мають додаткових символів, або тільки одну монограму - до 111-105 рр. до н. е. (III група). На жаль, стан збереження монет не завжди дозволяє з упевненістю встановити наявності чи відсутності цих ознак. Тому, як це зробив у свій час О.М. Зограф, відносимо ці монети до III групи. Спробуємо порівняти тіраські знахідки з аналогічними знахідками в інших містах Північного Причорномор’я. На Боспорі переважають екземпляри, карбовані наприкінці правління Мітрідата (80-70 рр. до н. е.) (2/3 від загальної кількості, 1/3 припадає на к. II - поч. I ст. до н.е.) і лише одна монета належить ранній групі (120-111 рр. до н. е.). В Ольвії навпаки більшість монет - кінця II та самого початку I ст. до н. е., а випуски після 90-х рр. одиничні. Також і в Херсонесі більшість монет викарбована до 105 р. до н. е., але тут краще репрезентовані монети ранніх та пізньої груп. В Ольвії і на Боспорі більшість монет тетрахалкі, в Херсонесі частіше зустрічаються оболі. Таким чином знахідки з Тіри схожі з ольвійськими.

Як відмічалось в літературі цифрові показники не можуть вичерпно характеризувати динаміку проникнення південно-понтійських монет в Північне Причорномор’я у зв’язку з неоднаковістю тривалості хронологічних періодів цих монет по схемі Імхооф-Блюмера<sup>10</sup>. Не можна не враховувати і можливість існування деякого відрізка часу між випуском монет та проникненням їх на віддалені території.

Аналіз знахідок понтійських монет з Тіри потребує зробити наступні висновки.

Якщо порівняти ці знахідки з іншими містами Північного Причорномор’я, то за центрами виробництва понтійських монет Тіра

наближається до Ольвії, де також більшість знахідок належить до продукції Аміса. На Боспорі в той же час переважають емісії Синопи, монети Аміса за кількістю - на другому місці. Продукція інших монетних майстерень в Тірі репрезентована ще менше, ніж в Ольвії - тільки однією монетою Амастрії.

Можна також констатувати, що і хронологічні рамки понтійських монет з Тіри збігаються з ольвійськими знахідками. На підставі цього можна стверджувати, що підкорення Тіри Мітрідатом, або, як частіше кажуть, підпадання міста під сферу впливу понтійського царя, відбувалося в той же час, що і Ольвії - наприкінці II ст. до н. е.

Інші питання, пов'язані з нумізматикою Тіри мітрідатової доби, наприклад, причини обігу понтійських монет на міському ринку, вплив монетної політики Мітрідата на тіраське карбування, залишаються поки що поза проблемою нашого дослідження. Вони мають бути розглянуті надалі, при вивченні іншої групи нумізматичних пам'яток з Тіри - монет міського чекану II - I ст. до н. е.

#### Примітки:

1. Клейман И.Б. Дополнения к стратиграфии Тире // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Тезисы докладов. - Белгород-Днестровский. 1995. - С.24-25.

2. Клейман И.Б. "Строительный период" или "период застройки"? (по материалам Тире) // Древнее Причерноморье. IV-е чтения памяти профессора П.О.Карышковского. - Одесса. 1998. - С.83-87.

3. Карышковский П.О. Денежное обращение Ольвии в конце II и в первой половине I в. до н. э. // НЭ. - 1965. - Т.V. - С.62-74; Голенко К.В. Монетная медь городов Понта и Пафлагонии времени Митридата в боспорских находках // Палестинский сборник. - 1964. - Вып.11. - С.58-73.

4. Шелов Д.Б. Тира и Митридат Евпатор // ВДИ. 1962. № 2. - С.100-102. Про взаємовідносини Тіри з Понтійською державою див. також: Шелов Д.Б. Города Северного Причерноморья и Митридат Евпатор // ВДИ. —1983. - № 2. - С.40-58; Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. - К., 1985. - С.79 слл.; Самойлова Т.Л. Тира в VI-I вв. до н. е. К., 1988.

5. Карышковский П.О., Коциевский А.С. Античные монеты из раскопок Тире // *Античная Тира и Средневековый Белгород*. - К., 1979. - С.93. - № 18; Булатович С.А. Античные монеты из Тире (1977-1986 гг.) // *Археологические памятники степей Поднестро-вья и Подунавья*. - К., 1989. - С.82-83.

6. Карышковский П.О. Денежное обращение Ольвии... - С.67.

7. Булатович С.А. Вказ праця. - С.85-86.

8. Imhoof-Blumer F. Die Kupferprägung des Mithradatischen Reiches und andere Münzen des Pontus und Paphlagoniens // *Numismatische Zeitschrift*. - 1912. - Bd.45 - S.169-192. поp. SNG. - V. IX. The British Museum. Part I. Black Sea. - L., 1993.

9. Причерноморье в эпоху эллинизма. Материалы конференции. - Тбилиси, 1985. - С.638.

10. Карышковский П.О. Денежное обращение. - С.66.

Красножон А.В.

## АНТИЧНЕ МІСТО НА МІСЦІ СУЧАСНОЇ ОДЕСИ (археолого-палеогеографічний огляд)

Вже в початковий період колонізації Північно-Західного Причорномор'я грецькими поселенцями маркіруються основні стратегічні ділянки регіону. По усьому морському узбережжю від гирла Дунаю до Південного Бугу і Дніпра виділяються чотири райони, що привертати увагу давньогрецьких колоністів у першу чергу. Це Нижнє Подунав'я, Подністров'я, район нинішньої Одеської затоки, Нижнє Побужжя.

Вже для етапу архаїки тільки в окрузі Істрії нараховується 11 пам'ятників; у Подністров'ї - 16; в окрузі Ольвії - 152 населених пункти; у районі Одеської затоки - 8 поселень. Це свідчить про спробу заснування тут у період колонізації античного центру, подібного Ольвії, Тірі, Ніконію, але з якихось причин не сформованого у повноцінний поліс<sup>1</sup>.

Археологічні дослідження, розпочаті експедицією Південноукраїнського державного педагогічного університету у історичній частині Одеси показали, що такий центр, все-таки, сформувався й існував тривалий час.

Його культурні нашарування виявлені під усім Приморським бульваром і обмежені глибокими Воєнною та Карантинною балками. Спорадична шурфовка Е.І. Діаманта 1975 р. дозволила виявити під південно-східною частиною бульвару культурні нашарування V-III ст. до н.е.<sup>2</sup> З південно-західного, степового, краю з бульваром межує досить великий могильник, що тягнеться аж до сучасної Грецької площі. Уся наявна на даний час інформація про нього отримана на підставі випадкових знахідок у районі Приморського бульвару і його околиць. Перші документальні відомості про виявлення залишків античного некрополя відносяться до 20-30-х рр. XIX ст. Хоча в районі Театральної площі знахідки античної посуду та її уламків зафіксовані ще в 1813 р.<sup>3</sup>

У цілому визначено 16 місцезнаходжень археологічних залишків античного некрополя<sup>4</sup>. Основна концентрація ґрунтових поховань розміщена у районі Театрального провулка. Ближче до сучасної Грецької площі розміщена група "достатньо високих" курганів<sup>5</sup>.

Поховальний інвентар цих поховань розкішний і численний: чорнолакові кілики, скіфоси, червонофігурні пеліки, світильники, амфори (у тому числі тавровані) і т.п.<sup>6</sup>

Уся наявна на даний час інформація про знахідки на території античного некрополя дозволяє визначити його приблизну площу - біля 35 га. Такий некрополь міг бути залишений мешканцями чималого портового центру, окраїнна частина якого збереглася до наших днів у вигляді вузької смуги, витягнутої уздовж берега майже на 800 м. і шириною 50 м. Загальна площа частини міста, що збереглася - майже 4 га (для порівняння: площа уцілілої верхньої тераси Ніконія - також досягає 4 га).<sup>7</sup>

Для перевірки цього припущення експедицією Південноукраїнського державного педагогічного університету були розпочаті розкопки в районі Воронцовського палацу на Приморському бульварі<sup>8</sup>. У результаті багаторічних досліджень виявлені потужні (до півтора метра), непотурбовані культурні нашарування середини VI - початку V ст. до н.е. За типами та процентному співвідношенню кераміка розподіляється так (табл.1):